

І.П. Ющук

УКРАЇНСЬКА МОВА В ШКОЛІ

Методичні поради для вчителя

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 811.161.2:371.32
ББК 81.2 Укр
Ю 98

Рідна мова в рідній школі!
Що бринить нам чарівніш?
Що нам ближче, і миліш,
І дорожче в час недолі?
Олександр Олесь, 1917 р.

Ющук І.П.
Ю 98 Українська мова в школі : методичні поради для вчителя /
І.П. Ющук. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. –
256 с.

ISBN 978-966-10-2925-4

У пропонованому посібнику йдеться про те, як, викладаючи рідну мову, формувати в дітей навички логічного мислення, виробляти в них свідоме осмислене ставлення до тих чи інших явищ дійсності взагалі. З цією метою тут переглянуто й формульованя деяких мовних правил відповідно до логічної структури нашої мови, даються конкретні орієнтовні рекомендації щодо оптимальної побудови викладу окремих теоретичних тем і питань курсу рідної мови в школі за активної участі учнів.

Посібник призначений насамперед для вчителів рідної мови. Ним може скористатися й кожен, кого цікавить логічна структура української мови.

УДК 811.161.2:371.32
ББК 81.2 Укр

ISBN 978-966-10-2925-4

© Навчальна книга – Богдан, 2012

Вступ

Рідна мова в системі шкільної освіти посідає (чи повинна б посідати) особливе місце. Саме завдяки рідній мові народжена людським істотою людина. Без мови вона так і не піднялася б із найнижчого, тваринного рівня.

У літературі описано випадок, коли діти змалку виховувалися серед диких тварин, не чуючи людської мови. У 1920 році індійські мисливці виявили у вовчому лігві двох дівчаток разом з вовчятами. Одній із них на вигляд було років 7–8, другій – років 2. Менша скоро померла, а старша, яку назвали Камалою, прожила ще близько 10 років. Вона спочатку ходила на чотирьох, спираючись на руки й коліна, хлебтала воду язиком, м'ясо їла лише з підлоги, одяг зривала з себе, ночами вила по-вовчому. Через 2 роки вона навчилася стояти, через 6 – ходити, але бігала, як і раніше, на чотирьох. Протягом 4-х років вивчила тільки 6 слів, а за 7 років – 45. Вона так і не навчилася думати, не усвідомила себе людиною, хоч наприкінці свого життя й стала горнутися до людей (*Див.: Реформатский А. Введение в языковедение / Под ред. В. Виноградова. – Москва: Аспект Пресс, 1996. – С. 15–16*). Не брак зовнішніх вражень, не брак їжі, а брак мовного спілкування спричинився до цілковитої розумової глухоти людської істоти.

Діти не народжуються з готовими людськими якостями, з готовим стереотипом світосприйняття і мислення. Мислення, інтелект людини – річ набутна. І діти набувають цих суто людських якостей саме на базі мови. Наслідуючи старших, дитина вчиться говорити і водночас засвоює окремі слова, потім вчиться правильно співвідносити знаки-слова з реальними предметами і явищами, а далі осягає зв'язки між тими явищами дійсності й закріплює їх у пам'яті в словосполученнях і реченнях. Таким чином поступово стає homo sapiens. І основним інструментом інтелектуального розвитку дитини, а пізніше й людини є мова. Без мови нема людини, немислимий розвиток її інтелекту.

Саме рідна мова, мова рідного народу посилює інтелект людини, помножує її творчі можливості, бо ця мова історично якнайкраще пристосована до природних задатків людської істоти певної етнічної спільності. Тарас Шевченко з п'ятнадцяти років опинився в російськомовному середовищі: пан Енгельгардт, Петербург, десять років солдатчини, знову Петербург

(«в неволі виріс між чужими»). У дорослому віці йому лише три роки довелося пожити в Україні, де міг чути живу рідну мову. Навіть писати починав російською. Але геніальним і всесвітньо відомим став тому, що творив мовою свого народу і ради свого народу.

Панас Мирний в силу тогочасних умов мусив змалку користуватися чужою, російською мовою. Свій щоденник у неповні шістнадцять років почав писати російською мовою. Та вже третього дня задумався: «Какое несчастье Украине, этой бедной вдове; народ подавлен, воспитание на родном языке запрещено... «Кобзарь», и тот изорудован. Несчастлива Украина, мать ты моя!.. Не начать ли дневника писать на украинском языке? С завтрашнего дня же бросаю московский и берусь за свой». І справді, наступного дня в щоденнику він записує вже рідною, українською мовою: «Я тільки знаю, що я дурень, та й превеликий, що не вчивсь нашої мови» (*Мирний Панас. Зібрання творів: У 7 томах. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 301*). Від того часу й до кінця свого життя Панас Мирний пише тільки українською мовою – романи, повісті, оповідання, статті. І його твори – на рівні світових.

У російськомовному середовищі починали своє життя й такі видатні письменники, як Борис Грінченко (батько – офіцер царської армії, мати – росіянка), Олександр Олесь, Володимир Сосюра, Борис Антоненко-Давидович, та й хіба тільки вони? Але перебороли чужу московщину й стали видатними діячами української культури! Володимир Сосюра пізніше згадував: «Один мені казав: – Зачем ты сменил королевскую флейту на сопилку? Я горяче відповів: – «Сопілка» мені дорожча від тисяч королівських флейт».

«Наші матері, – свідчив свого часу представник одного з індіанських племен Америки, – витрачають щодня по дві години, навчаючи дітей правильно говорити мовою племені. Дорослий індіанець, який не володіє своєю мовою з абсолютною правильністю, фактично стає безправним: йому не дозволяють говорити при людях, щоб його мовні хиби не передалися слухачам, особливо дітям. Через те наші матері витрачають величезну кількість часу, домагаючись ідеальної точності у відтворенні нашої дуже складної граматики».

«Викладання мови – це майстерність творення людської душі, бо воно є найніжнішим, найтоншим дотикненням до серця дитини. Викладання мови – це людинознавство, бо в слові поєднуються думки, почуття, ставлення до навколишнього світу. Викладання мови – це й суспільствознавство, бо в слові закарбовані століття життя й боротьби народу, його мужність і слава, надії і сподівання» (*Сухомлинський В.О. Слово рідної мови // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 12. – С. 1*).

Немає сумніву, що рідна мова в школі повинна бути в центрі уваги всіх учителів, не тільки мовників. Але на вчителя рідної мови й літератури (ці два предмети взаємно доповнюють один одного) у цьому плані лягає особливий обов'язок. Перед ним, крім загальноосвітніх і виховних, стоять, зокрема, такі надзвичайно важливі завдання, як прищеплення дітям шанобливого, а відтак і любовного ставлення до рідної мови – без цього не підтримуватиметься в них справжній і постійний інтерес до оволодіння її виражальним багатством; формування грамотності, без якої людська культурність буде неповною і сам інтелект людини буде ущербним; вироблення навичок зв'язного мовлення, потрібного для самовираження й самоутвердження в суспільстві. Але понад усе, як вирішальне, – розвиток логічного мислення, яке є основою для самоусвідомлення й вироблення виваженої, цілеспрямованої позиції в житті, для правильної орієнтації людини в цьому світі.

При цьому маймо на увазі й таке: «Багато знаменитих філософів, у їхньому числі і Герберт Спенсер, переконливо довели, що освіта не робить людину ні більш моральною, ні більш щасливою і не змінює ні її інстинктів, ні успадкованих пристрастей. А інколи навіть, якщо освіта була в неправильному напрямі, то більше шкодить, ніж дає користі» (*Кириченко Б. Конспект для онуків. – К.: Синопис, 2011. – С. 195*).

Виходячи з цих міркувань, автор у пропонованій книжці намагався дати матеріал, який би сприяв учителеві української мови у виконанні надзвичайно важливого суспільного завдання – вихованні високоінтелектуальних, мислячих особистостей, свідомих громадян своєї Вітчизни. Наші діти – це майбутнє України. Вони повинні насамперед вміти міркувати, зіставляти факти й робити висновки.

P.S. Це не розробки уроків і навіть не наповнення шкільної програми з рідної мови, не коментування шкільних підручників. Це особисті міркування автора, який уже понад півстоліття тільки те й робить, що викладає рідну мову – спочатку в школі, потім у вищих навчальних закладах.

I. УКРАЇНЬСЬКА МОВА – ДАВНЯ І ДЕРЖАВНА

Они (большинство малороссиян) весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием Польши.

П. Валусев, 1863 р.

Російські вчені тільки з політичних міркувань натягують українську мову до мови російської. А тим часом глибше вивчення нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської. І це відомий факт, що українець, який не знає російської мови, легше порозуміється з сербом, аніж з росіянином.

І. Огієнко

«Чим можна заохотити учня до навчання, чим вселити йому почуття радості при вивченні предмета? По-перше, шанобливим ставленням до останнього: любов учителя до предмета передається учневі; по-друге – тим, що вбачаєш в учневі охоту до навчання; по-третє, що само собою зрозуміло, дидактичним викладом предмета; по-четверте, і головним чином, пробудженням в учневі почуття й усвідомлення, що він щось-таки знає і вміє, що він виявляє поступ» (*Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. – Москва, 1956. – С. 196*), – писав ще в позаминулому столітті видатний німецький педагог А. Дистервег, на перше місці серед стимулів до навчання ставлячи почуття пошани до предмета.

«При незацікавленій позиції до розумової діяльності знижується її значущість і прагнення до навчальної діяльності. Підліток може зайняти пасивну позицію, що викличе байдужість (зовнішню і внутрішню) до мислення як форми інтелектуальної активності» (*Вікова та педагогічна психологія / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – 2-е вид. – К.: Каравела, 2007. – С. 158*).

Що стосується рідної мови, то учні, щоб відчутти потребу вивчати її, повинні усвідомити, що, по-перше, рідна мова – це дорогоцінний спадок, залишений нам нашими найвіддаленішими предками, і що, по-друге, рідна мова посилює інтелект людини.

Рідна мова – це мова предків і рідної землі.

Якщо народ втрачає свою мову, він перестає бути народом. Де хозари, де обри, де половці, де ятвяги, а разом з ними і їхні культури, звичаї? Їх нема, бо нема їхніх мов. Хоча генетичні нащадки цих народів існують, але вони розчинилися в інших народах, в інших культурах. Українська нація збереглася, бо зберегла свою мову. Ті, хто відступився від української мови, перестали бути українцями.

Національна мова з'являється не раптово. Її становлення триває сотні, а то й тисячі років. Численні покоління формують її, розвивають, збагачують, удосконалюють, пристосовують до свого менталітету, до природного оточення, до мінливих умов життя і передають нащадкам. Мова – продукт тривалого історичного розвитку народу.

Сучасна українська загальнонаціональна мова формувалася протягом багатьох століть, і шлях той був довгий і непростий. А почався він ще в доісторичні часи. «Окремі фонетичні, почасти морфологічні й лексичні особливості сучасної нам української мови з достатньою виразністю виявляються вже в староруських пам'ятках XII ст. і, звичайно, в живих староруських говірках могли, за всіма імовірними припущеннями, існувати й раніше» (*Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 104*).

Що українська мова почала формуватися раніше, ніж це спорадично засвідчено в найдавніших писемних пам'ятках, які дійшли до нас, у цьому не повинно бути жодних сумнівів. Є чимало непрямих доказів справедливості цього твердження (*Див.: Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсеєнко. – К.: Либідь, 1996*).

1. Українська мова і санскрит

У II тисячолітті до н.е. частина племен, що жили на території сучасної України, подалася за Гімалаї на Індостанський півострів. Зрозуміла річ, вони понесли з собою й ту мову, якою тоді розмовляли на їхній прабатьківщині. Одним з діалектів цієї мови, санскритом, було складено найдавніші індійські твори – «Рігведу», «Махабхарату», «Рамаяну». У них, як пише дослідник, є «багато точок дотикання з Україною, українцями й українськими реаліями, давніми й сьогочасними» (*Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. – К.: ВЦ «Просвіта», 2000. – С. 6*). Зокрема, й мовних теж.

І досі в українській мові збереглося чимало слів, що їх вживали наші предки понад чотири тисячоліття тому. Ось деякі з них, щоправда, в досить-таки зміненому вигляді: санскритське *tata* і наше *тата*, *matar* – *мати*, *bhratar* – *брат* (пор.: *братерство*), *nase* – *ніс*, *aksi* – *око*, *nakha* – *ніготь*, *dina* – *день*, *nak* – *ніч*, *dama* – *дім*, *dvara* – *двері*, *ahni* – *вогонь*, *dhumah* – *дим*, *gramah* – *грумада*, *dalam* – *доля*, *nabha* – *небо*, *rasa* – *роса*, *hima* – *зима*, *bhagah* – *багато*, *dva* – *два*, *tri* – *три*, *jivati* – *живути*, *bhrati* – *брати*, *patati* – *падати*, *navas* – *новий* тощо.

У санскриті було вісім відмінків, серед них кличний, як і в сучасній українській, та два місцеві, функції одного з яких у теперішній нашій мові перебрав на себе родовий відмінок. Дієслова змінювалися за способами, часами й особами, майже так само, як і в українській мові. В особових формах дієслів теперішнього часу в санскриті великою мірою вгадуються аналогічні українські форми:

1. <i>bodhami</i> – <i>буджу</i>	<i>bodhamas</i> – <i>будимо</i>
2. <i>bodhasi</i> – <i>будуши</i>	<i>bodhatha</i> – <i>будите</i>
3. <i>bodhati</i> – <i>будить</i>	<i>bodhanti</i> – <i>будять</i>

Закінчення першої і другої особи однини та першої множини збереглися в українському дієслові архаїчної дієвідміни *дам*, *даси*, *дамо*. Різниця ж між санскритськими й сучасними українськими дієслівними формами зумовлена не тільки великою часовою відстанню, а й тим, що ці форми розвинулися з різних прадавніх діалектів, між якими вже тоді повинні були бути певні розбіжності.

2. Українська мова і латинь

Збереглися прадавні пам'ятки ще однієї мови, ближчої до нашого часу, – латинської, перші записи якою датуються приблизно VII ст. до н.е. Тут є вже набагато більше однакових чи майже однакових мовних явищ.

Фонетична система української мови, якість її звуків напрочуд близькі до латинської. В обох мовах майже однакова система голосних. Щодо системи приголосних, то в українській на якомусь етапі її розвитку з'явилися парні м'які, африкати й шиплячі, яких у латинській не було. Зате в латинській, як і в українській, була пара *g* і *g* (**g** і **h**): *genus* «рід» (споріднене з нашим *жона*, *жінка*) і *hostis* «чужинець, ворог» (споріднене з нашим *гість*). Можна говорити про чергування в обох мовах голосного *y* (латинський **u**) з приголосним **v** (латинський **v**): латинські *navita* «моряк» і *navis* «корабель»; про наявність випадного голосного *e*: латинське *aper* і *apri* «вепр» (як *вітер* і *вітру*) тощо.

Українська мова затримала чимало прадавніх граматичних значень та граматичних способів. Це виявляється знову ж при зіставленні її з латинською мовою.

В архаїчній латині (VII–II ст. до н.е.) було вісім відмінків, у тому числі кличний і два місцеві (у класичній, а це вже I ст. до н.е. – I ст. н.е., залишилося їх тільки шість). В українській мові і всі ці відмінки, за винятком одного місцевого, і в основному їхнє значення збереглися. Навіть закінчення в деяких відмінкових формах ті самі. Наприклад, однакове закінчення виступає в називному відмінку однини багатьох іменників жіночого роду: *arena* і *арена*, *summa* і *сума*; у кличному відмінку іменників чоловічого роду: *Brute* і *Бруте*, у називному множини іменників чоловічого роду: *turi* і *мури*, *numeri* і *номери*; іменників середнього роду: *maria* і *моря*, *nomina* і *імена*.

Деякі іменники, що збереглися в нашій мові з давніх-давен, мають той самий рід, що й латинські. Так, однаково до чоловічого роду належать, наприклад, іменники *hortus* «сад» і *город*, *pulvis* і *пил*, *mensis* і *місяць*, *sucus* і *сік*, *somnus* і *сон*, *dolor* і *біль*, *nasus* і *ніс*; до жіночого роду іменники *nox* і *ніч*, *mens* «розум» і *пам'ять*, *mors* і *смерть*, *res* і *річ*, *voluntas* і *воля*, *securis* і *сокира*, *lana* і *вовна*, *crux* «хрест» і *кроква*, *barba* і *борода*, *casa* «хатина» і *хата*, *rota* «колесо» і *рада* (спільне значення «коло»); до середнього роду іменники *cor* і *серце*, *poen* і *ім'я*, *aratrum* і *пало*, *semen* «насіння» і *сім'я*, *granum* і *зерно*, *lac* і *молоко* тощо. У латинській мові іменник *domus* жіночого роду, в українській *дім* – чоловічого, але, виявляється, і в українській мові він буває жіночого роду: *Куди ж я піду, коли в мене немає своєї дому?* (І. Нечуй-Левицький)..

Ще більша тотожність спостерігається в особових закінченнях дієслів, особливо при зіставленні українських форм з імовірними формами архаїчної латині (у дужках подано форми класичної латині):

1. <i>sedeo</i> – <i>сиджу</i>	<i>sedemos (sedemus)</i> – <i>сидимо</i>
2. <i>sedesi (sedes)</i> – <i>сидиши</i>	<i>sedetes (sedetis)</i> – <i>сидите</i>
3. <i>sedeti (sedet)</i> – <i>сидить</i>	<i>sedenti (sedent)</i> – <i>сидять</i>

За час приблизно в дві з половиною тисячі років в особових формах дієслів української мови сталися тільки суто фонетичні зміни: у другій і третій особах однини та в третій особі множини відпав кінцевий голосний *i*, але м'якість кінцевих приголосних, викликана вимовлянням цього голосного, залишилася (внаслідок цієї м'якості звук *s* у другій особі однини в нашій мові перейшов у **ш**); відпали кінцеві *s* у першій та другій особах множини; у третій особі множини сполучення голосного з носовим **en** закономірно дало звук **a** з попереднім м'яким (на письмі буква **я**), як це сталося, наприклад, у словах *mentha* – *м'ята*, *decem* – *десять*.

це основне, визначальне в ньому, і ніжок, без яких стіл не був би столом. Так і наші слова мають свою будову: щось у них є основне, визначальне, а щось допоміжне, але таке, що без нього слово не було б словом.

Спостереження 1. Для аналізу пропонуємо ряд спільнокореневих слів: *вода, водний, водяник, підводний, зневоднити*. Чи те саме називають ці слова? Звичайно, не те саме. А чи в цьому ряду є щось спільне, основне, визначальне? Учні встановлюють, що спільною для всіх цих досить різних за значенням слів є частина **-вод-**, яка й передає основне їхнє значення: щось пов'язане з водою. Цю спільну частину (**-вод-**), наголошує вчитель, називаємо корінь.

Але ж корінь у цих словах існує не сам, а в поєднанні з допоміжними частинами, які теж впливають на значення і призначення слів.

Спостереження 2. Учні розбирають перше пропонуване слово в різних його формах: *вода, води, воду, водою, водами, (у) водах*. У ньому є незмінна частина і змінна. Незмінна частина – це основа (у цьому слові вона дорівнює кореневі), змінна – закінчення. При цьому вчитель зауважує: у незмінних словах і формах слів закінчення нема: *шосе, таксі, швидко, їхати, їдучи*.

Разом з тим у багатьох словах, крім кореня й закінчення, є ще й інші частини. Наприклад, у слові *підводний* (*підводного, підводному*) частина **-ий** – закінчення, **-вод-** – корінь. А перед коренем стоїть **під-** – це префікс, тобто «попереду прикріплений» (латинське *prae* – «попереду») і *fixus* – «прикріплений»). Між коренем і закінченням стоїть **-н-** – це суфікс, тобто «прикріплений після». Таким чином, слово може мати таку будову: префікс + корінь + суфікс + закінчення. Це правило, це граматичний закон.

Спостереження 3. У нашій мові деякі звуки за певних умов чергуються один з одним: **о, е з і, о з е, о з а, д із дж, т із ч, г із з, ж** і т.д. Повторивши з учнями найпоширеніші чергування звуків, пропонуємо їм знайти корінь у такому ряді споріднених слів: *гонити, ганяти, гнати, жєну, погоня, загін*. Отже, внаслідок чергування звуків той самий корінь у різних словах може звучати по-різному.

Спостереження 4. Повторивши з учнями значення букв **я, ю, є, ї** та буквосполучення **дж**, пропонуємо їм визначити корінь у словах: *скраю* (-край-), *замріяний* (-мрій-), *озброєний* (-зброй-), *змійний* (змій-), *посаджу* (-садж-), *сім'я* (сімй-, закінчення **-а**), *доля* (дол-, закінчення **-а**). Будову слова визначаємо, орієнтуючись на його звучання (на транскрипцію), а не на буквене написання.

Виділення значущих частин слова графічно за допомогою умовних позначок нерідко спотворює справжній його склад. Коли, наприклад, у слові *сім'я* прямокутником виділяють *я* чи в слові (*рідного*) *краю* виділяють *ю* як начебто закінчення, то це не відповідає дійсності та породжує неправильну інформацію про основу слова.

Матеріал для вправ. 1) Визначити корінь, добираючи споріднені слова: *задуманий, передгрозовий, заморський, неподільний, узлісся*. 2) Виділити всі значущі частини слова: *пролісок, зачарований, сучасний, безпричинний* (корінь -чин-), *подвір'я* [по+двір+й+а], *сузір'я* [су+з'ір+й+а], *вдосвіта* (закінчення нема), *додому* (закінчення нема), *змінити* (закінчення нема). 3) Визначити корені: *око, очі, в оці, ввічливий; летіти, перелітний, льотчик; перемогти, змагатися, зміг, допоміжний, можу*. 4) Визначити корені: *малюнок* (мал'-), *воїн, прогаяний* (-гай-), *загоєний* (-гой-), *покраяв* (хліб), *просиджую* (-сидж-), *пораджу*. 5) Довести, що подані парами слова мають спільний корінь: *країна – краяти, ріг – наріжний, погода – погожий*.

Словотвір. Люди дедалі глибше пізнають навколишній світ, щось винаходять і, щоб ці знання закріпити в пам'яті, дають назви пізнаним чи створеним явищам. Наприклад, колись учні писали на окремих аркушах. Хтось додумався зшити їх. Як цю річ назвати? Хтось назвав *зшиток*, хтось – *зошит*. Закріпилася друга назва: її легше вимовляти.

Спостереження 1. Діти записують слова *садок, садбвий, садівник, садити, посадити, підсадка* («посаджені поруч рослини»). Який спільний корінь в усіх цих словах? Допикуємо: *сад*. А як ви гадаєте, яке слово перше було: *сад* чи *посадити*? Тобто яке слово від якого пішло? Звичайно, щоб був сад, його треба спочатку посадити. А як утворили слово *сад* від *посадити*? Відкинули префікс і суфікси. Отже, нові слова творяться додаванням і відкиданням суфіксів, префіксів, закінчень.

Спостереження 2. Даємо дітям записати слова *лісосмуга, волелюбний, ясно-блакитний, північно-східний*. Як утворено ці слова? Складанням основ. Такі слова називаємо складними. А як вони пишуться? Як видно з прикладів, разом і через дефіс. Про правопис складних слів мова піде на наступному уроці.

Спостереження 3. Учні записують слова *Кабмін, Донбас, завгосп, держадміністрація, виш* (вища школа); *ООН, ГЕС, МЗС, НБУ*. Слова ще можуть творитися від частин слів або навіть від їхніх перших звуків чи букв. Такі слова називають абрєвіатурами.

Спостереження 4. Діти порівнюють пари словосполучень і визначають, чи те саме значення мають однакові в них слова, чи до тої самої частини мови належать: *лютий звір – настав лютий* (місяць); *вартова будка – запитав у вартового; хрещений батько – зустрів хрещеного; іде попереду – попереду колони*. Нові слова виникають також внаслідок переходу слів з однієї частини мови в іншу.

Матеріал для вправ. 1) Визначити, від яких словосполучень утворено складні слова: *дощомір, залізобетон* (бетон із домішками заліза), *лісостеп* (степ із домішками лісу), *синьо-жовтий, життєдайний, машинобудівний*,

фізико-математичний, машинно-тракторний, білосніжний, сніжно-білий, напівабутий. 2) Розшифрувати абрєвіатури: *сільрада, спецкор, турпохід, ПТУ, ДПП (дорожньо-транспортна пригода), ГТС (газотранспортна система), ОДА (обласна державна адміністрація), НАНУ, СБУ.*

Написання складних слів. На початку розгляду нової теми слід повторити відомості з 5 класу про підрядні й сурядні словосполучення.

Спостереження 1. Діти встановлюють залежність між характером словосполучень і написанням утворених від них складних слів: а) *сині очі – синьоокий, любить волю – волелюбний, швидко плине – швидкоплинний, електрична бритва – електробритва*; б) *і темний і синій – темно-синій, і південний і західний – південно-західний, і хліб і сіль – хліб-сіль, і часто і густо – часто-густо.* Висновок: складні слова, утворені від підрядного словосполучення, пишуться разом, від сурядного – через дефіс.

Учитель поза тим звертає увагу на написання разом слів *жовтогарячий, червоногарячий, глухонімиий, зловорожий.*

Спостереження 2. Учитель диктує, коментуючи, слова, які всупереч виведеному правилу пишуться через дефіс: а) питомі українські: *Свят-вечір, Багат-вечір, жар-птиця, сон-трава, чар-зілля, мати-й-мачуха, брат-і-сестра*; б) запозичені: *прем'єр-міністр, віце-президент, генерал-майор, екс-чемпіон, стоп-кран, блок-схема, дизель-мотор.* Отже, написання деяких слів через дефіс треба запам'ятати.

Матеріал для вправ. 1) Пояснити правопис складних слів разом і через дефіс: *народнопоетичний, світло-рожевий, телепередача, всесвітньовідомий, всесвітньо-історичне (значення), тишком-нишком, життєрадісний, купівля-продаж, західноєвропейський, префіксально-суфіксальний, далекосхідний, авіаквиток, спортзал, рано-вранці, північнокримський.* 2) Від словосполучень утворити і записати: а) складні прикметники: *стійкий до води, далеко сягає, рівно біжить (рівнобіжний), довго триває, короткий час, сяє мов сонце (сонцесяйний), ловить рибу, народна фантастика, відомий у всьому світі*; б) складні слова: *і світлий і зелений, і сліпучий і білий, і кривавий і червоний, і незламний і молодий, і кислий і солодкий, і тишком і нишком, і годину і півтори, і шумить і дзвенить.*

2. Поділ слів на частини мови

Різні слова в мові мають різні властивості й відповідно використовуються по-різному.

Спостереження 1. Пропонуємо учням зіставити групи слів різних частин мови й дати відповіді, на які запитання відповідають вони, що називають, чи

мають рід, число, відмінок, час, чи змінюються: 1) *друг, ялина, думка*; 2) *синій, металевий, мамин*; 3) *три, двісті, п'ятсот*; 4) *він, хто, стільки*; 5) *співати, вивчити, рости*; 6) *угорі, навесні, радісно*; 7) *в, над, задля*; 8) *і, та, але, або*; 9) *навіть, мовби, авжеж, не*; 10) *ох!, цить!, гуп!, кукуріку!* Висновок: слова поділяються на різні групи залежно від їхнього значення, властивостей і їхньої ролі в мовленні. Такі групи слів називаються частини мови.

Спостереження 2. З'ясуємо, чому в підручнику саме в такому порядку, починаючи з іменника й закінчуючи вигуком, названо частини мови. Чи це випадково? Для цього перед дітьми ставимо послідовний ряд запитань. Коли бачимо якийсь невідомий предмет, що нас передусім цікавить? Звичайно: *що це?* І на це запитання відповідають іменником. Яке наступне запитання виникає в нас? *Яке воно?* На це відповідають прикметником. А після цього що нас цікавить, якщо предмет не один? Зрозуміла річ, *кількість предметів.* Відповідають на це запитання числівником. Займенники вживаємо замість іменників, прикметників, числівників, тому вони в списку частин мови й стоять четвертими. А далі що нам цікаво знати? Безперечно: *що ці предмети роблять?* Відповідають дієсловом. І насамкінець: *як вони це роблять, чи звідки вони, чи відколи вони тут?* Відповідають прислівником. За допомогою прийменників поєднуємо слова в підрядні словосполучення. За допомогою сполучників поєднуємо між собою слова й окремі речення. Вигуки замінюють речення (як займенники – окремі слова).

Таким чином, діти мають зробити висновок, принаймні для себе: частини мови розглядаємо в такому порядку, як ми сприймаємо навколишні предмети та їхні якості.

Матеріал для вправ. З'ясувати різницю між значенням й особливостями вживання слів, поданих групами: *зелень – зелений – зеленіти – зелено, сіль – солоний – солити – солоно, далина – далекий – віддалятися – далеко, перед – передній – випереджувати – попереду – перед (нами), гупання – гупати – гуп!*

3. Іменник

Починаємо із запитання: від якого слова утворено назву частини мови – іменник? Від слова *ім'я*, яке означає «найменування, назва». Іменник тому так і названо, що він дає чомусь ім'я, назву. Називати він може все, але основна його ознака та, що він відповідає на питання *хто?* або *що це?*

Групи іменників за значенням. Іменники можуть називати конкретні предмети й абстрактні поняття, явища суспільного життя і явища природи, якості та дії і т.д., тобто все, що оточує нас і що ми здатні уявити собі.

ПІСЛЯМОВА

Запропоновані зразки спостережень над мовними явищами – орієнтовні. Можна будувати спостереження й по-іншому, виходячи з конкретної ситуації. Але основне – строго враховувати логіку мовної структури, яку діти сприйняли разом із природним засвоєнням рідної мови.

Завдання вчителя – допомогти учням усвідомити цю логіку, зрозуміти, що мова – це не хаотичний набір різних поєднань звуків (інакше годі було б і оволодіти її такими багатими виражальними засобами), а певна система, впорядкована за об'єктивними, незалежними від окремих людей правилами й законами.

Зазубрювання записаних у підручнику правил, коли вони не усвідомлені, не впливають з мовного досвіду, не сприяють ні пізнанню мовних фактів, ні розвиткові мислення дітей. Та й такі знання дуже нетривкі. Саме в процесі міркувань над мовними явищами діти набувають уважності, зміцнюють пам'ять і, що дуже важливо, виробляють у собі навички аналізу й різних життєвих явищ, виявлення в них прихованого, суттєвого, закономірного. Таким чином готуються й до життя, яке не завжди просте й зрозуміле.

Список мовознавчих праць І.П. Ющука

1. Вивчення відмін іменників // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 12. – С. 53–64.
2. Загальні відомості з морфології та орфографії: Додаток до підручника «Українська мова» для 4 класу шкіл з українською мовою навчання. – К.: Рад. школа, 1969. – 78 с. (у співавторстві).
3. Тематико-граматичне групування дидактичного матеріалу // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 11. – С. 53–58 (у співавторстві).
4. Початкові відомості про частини мови: Додаток до підручника «Українська мова» для 4 класу шкіл з російською мовою навчання. – К.: Рад. школа, 1970. – 64 с. (у співавторстві).
5. Вивчення української мови в 4 класі шкіл з російською мовою навчання. – К.: Рад. школа, 1970. – 150 с. (у співавторстві).
6. Історичні довідки під час вивчення іменника // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 1. – С. 73–77.
7. Вивчення прикметника та займенник в 4 класі // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 5. – С. 72–79 (у співавторстві).
8. Вивчення дієслова та прислівника в 4 класі // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 8. – С. 69–79 (у співавторстві).
9. Загальні відомості з синтаксису та пунктуації в 4 класі // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 10. – С. 67–76 (у співавторстві).
10. Правопис слів іншомовного походження // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 4. – С. 70–77.
11. Вивчення теми «Дісприкметник». // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 11. – С. 54–63.
12. Зауваження до вивчення займенників // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 2. – С. 62–66.
13. Правопис префіксів // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 2. – С. 63–66.
14. Смислові зв'язки між поняттями при вивченні фонетики та орфографії // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 10. – С. 62–68.
15. Українська мова: Навчальний посібник для слухачів підготовчих відділень. – К.: Вища школа, 1976, 1979, 1980, 1984. – 312 с.
16. Українська мова: Пробний підручник для 4 класу. – К.: Рад. школа, 1987. – 224 с.

17. Практикум з правопису української мови. – К.: Рад. школа, 1989, 1994, 2000, 2002, 2006. – 254 с.
18. Українська мова: Пробний підручник для 5 класу. – К.: Рад. школа, 1989. – 224 с.
19. Я выучу украинский язык: Фонетика. Лексика. Словообразование. Морфология. Украинская литература до 1917 года. – К.: Рад. школа, 1991. – 288 с.
20. Українська мова: Підручник для 8–9 класів з поглибленим вивченням української мови. – К.: Рад. школа, 1991. – 288 с.
21. Я выучу украинский язык: Правописание. Синтаксис. Стилистика. Украинская литература XX века. – К.: Освіта, 1992. – 334 с.
22. Украинский язык для начинающих. К.: Просвіта, 1992. – 99 с.
23. Рідна мова: Підручник для 5 класу. – К.: Освіта, 1994. – 239 с.
24. Курс ускоренного обучения украинскому языку: 30 занятий. – К.: Борівітер, 1994. – 206 с.
25. Лекції зі вступу до мовознавства: Навчальний посібник. – К.: Вид-во МІЛП, 1995. – 112 с.
26. Про походження української мови // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 27–33.
27. Рідна мова: Підручник для 6 класу. – К.: Освіта, 1995. – 224 с.
28. Програми для середньої загальноосвітньої школи: Рідна мова. 5–11 класи. – К.: Перун, 1996. – 45 с.
29. Рідна мова: Підручник для 7 класу. – К.: Освіта, 1996, 1998, 2004. – 288 с.
30. Рідна мова: Підручник для 8 класу. – К.: Освіта, 1998. – 256 с.
31. Практичний довідник з української мови. – К.: Рідна мова, 1998. – 224 с.
32. Рідна мова: Пробний підручник для 9 класу. – К.: Вирій, 1999. – 168 с.
33. Психологічний аспект у методиці викладання рідної мови // Дивослово. – 1999. – № 7. – С. 42–44.
34. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – К.: Рута, 2000. – 128 с.
35. Мова наша українська: Статті, виступи, роздуми. – К.: Просвіта, 2001. – 144 с.
36. Лексика української мови. – К.: Вид-во КиМУ, 2002. – 130 с.

37. Українська мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 2003, 2004, 2005, 2008. – 640 с.
38. Тестові завдання для 8 класу // Дивослово. – 2003. – № 9. – С. 28–31.
39. До методики аналізу речення // Дивослово. – 2003. – № 10. – С. 33–37.
40. Українська мова у професійному спілкуванні: Навчальний посібник. – К.: Міжнародна агенція «BeeZone», 2004. – 328 с. (у співавторстві).
41. Орфоєпія, фонетичні закони і правопис // Дивослово. – 2004. – № 3. – С. 72–75.
42. Мова як засіб спілкування // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 30–36.
43. Роздум про мету викладання рідної мови в школі // Дивослово. – 2004. – № 9. – С. 10–14.
44. Вивчення числівника в 7 класі // Дивослово. – 2005. – № 1. – С. 1–19.
45. Тести з правопису // Дивослово. – 2007. – № 1. – С. 10–14; № 2. – С. 6–9; № 3. – С. 6–9.
46. Шлях до пізнання мови // Дивослово. – 2005. – № 10. – С. 2–4.
47. Український правопис: Проект. – К.: Видання Пугач О.В., 2008. – 120 с.
48. Троє на Місяці: Граматико-фантастична повість. – К.: Просвіта, 2006. – 271 с.
49. Наукові засади вивчення фонетики у школі // Дивослово. – 2007. – № 10. – С. 8–13.
50. Повернімося до правопису обличчям // Дивослово. – 2009. – № 3. – С. 22–26.
51. Словосполучення // Дивослово. – 2009. – № 10. – С. 26–30.
52. Українська мова: Вправи: Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 2009. – 368 с.
53. Українська мова в XXI столітті: Проблеми стану і статусу // Дивослово. – 2010. – № 8. – С. 32–37.
54. Розвиток мислення дітей на уроках рідної мови (під час вивчення фонетики, лексики і морфології). – К.: Бібліотека «Дивослова», 2010. – 64 с.
55. Формування сучасної української літературної мови // Дивослово. – 2011. – № 2. – С. 32–35.
56. Труднощі у визначенні членів речення // Дивослово. – 2011. – № 9. – С. 5–11.
57. Українська мова: 52 уроки грамотності. 2232 тести. Довідник для учнів 5–11 класів та абітурієнтів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 240 с.

ЗМІСТ

Вступ	3
I. Українська мова – давня і державна	6
1. Українська мова і санскрит	7
2. Українська мова і латинь	8
3. Українська мова і сербська	10
4. Праукраїнська народна поезія	12
5. Праукраїнська літературна мова	13
6. Панування старослов'янської мови	15
7. Українська мова в Литовсько-Руському князівстві	16
8. Передумови формування національної української мови	19
9. Зародження сучасної української літературної мови	22
10. Утвердження сучасної української літературної мови	25
11. Важкий історичний шлях української мови	26
12. Українська мова – державна	28
II. Виховання грамотності	30
1. Орфографічна грамотність	30
2. Пунктуаційна грамотність	34
3. Стилїстична грамотність	39
III. Зв'язне мовлення	40
1. Компоненти тексту	40
2. Переказ	42
3. Написання твору	42
IV. Мислення як феномен людини	46
1. Homo sapiens – людина мисляча	47
2. Закони логічного мислення	49
3. Логічна організація навчального матеріалу	52
V. Пропедевтичний курс рідної мови в 5 класі	56
1. Поняття про текст	56
2. Речення як основна одиниця мовлення	59
3. Лексика і фразеологія	71
4. Будова слова	78

VI. Фонетика і правопис	82
1. Алфавіт. Букви і звуки	83
2. Приголосні звуки та позначення їх на письмі	85
3. Голосні звуки та позначення їх на письмі	101
4. Голосні звуки в словах іншомовного походження	113
VII. Морфологія і правопис	117
1. Будова слова і словотвір	117
2. Поділ слів на частини мови	120
3. Іменник	121
4. Прикметник	136
5. Числівник	140
6. Займенник	146
7. Дієслово	150
8. Прислівник	168
9. Службові частини мови	174
10. Вигук	180
VIII. Синтаксис і пунктуація	181
1. Словосполучення	181
2. Речення	188
3. Головні члени речення	194
4. Другорядні члени речення	201
5. Оформлення простих речень	206
6. Ускладнене просте речення	210
7. Складне речення	225
8. Чуже мовлення	246
Післямова	248
Список мовознавчих праць І.П. Ющука	249

Навчальне видання

ЮЩУК Іван Пилипович

УКРАЇНСЬКА МОВА В ШКОЛІ
Методичні поради для вчителя

Головний редактор *Богдан Будний*
 Редактор *Надія Бульчак*
 Обкладинка *Володимира Басалиги*
 Технічний редактор *Оксана Чучук*
 Комп'ютерна верстка *Олени Захарійчук*

Підписано до друку 20.09.2012. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
 Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 14,88. Умови, фарбо-відб. 14,88.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
 Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
 ДК №370 від 21.03.2001 р.
 Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
 Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
 тел./факс (0352) 52-19-66; 52-06-07; 52-05-48
 office@bohdan-books.com
 www.bohdan-books.com

